

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА ПОЛТАВЩИНІ

(З історії досліджень найбільшого
в Європі поселення скіфського часу)

Борис ШРАМКО

На теренах Лівобережної України розташована унікальна археологічна пам'ятка — найбільше в Європі Більське городище скіфського часу. У великому масиві стародавніх лісів воно займає величезну площу на домінуючій вододільній височині правого берега р. Ворскли аж до р. Сухой Груні, що належить вже до басейну р. Псел.

Оборонні споруди ще й тепер вражають величчю. Ще збереглися земляні вали 9-10 м заввишки і рови до 6 м глибиною. У давнину над валами піднімалися ще стіни та башти з дерева.

Більське городище — складний комплекс споруд, який у плані має форму неправильної трапеції і складається з чотирьох основних частин (мал. 1): 1 — Велике укріплення (площа 3868 га, довжина валів 25995 м), 2 — Західне укріплення (72 га), 3 — Східне укріплення (65,2 га), 4 — Куземінське укріплення (15,4 га). Загальна довжина усіх валів — 33833 м. Південна лінія городища проходить поблизу с. Глинського (Зінківського району Полтавської області). Біля городища на берегах р. Сухой Груні розташовані курганні могильники. Найбільший з них — в урочищі Скоробір — мав чи не тисячу курганів, нині ледь помітних.

Більське городище створювалося поступово. Спочатку на підвищенні правого берега р. Ворскли, у межах пізнішого Великого укріплення, виникає декілька неукріплених поселень. Пізніше — десь у кінці VIII — на початку VII ст. до н.е. — з'явилися спочатку два окремих укріплення: Західне (на березі р. Суха Грунь) і Східне (на березі р. Ворскли). З них Західне, напевно, давніше від Східного, але ненабагато. Вже у VII — на початку VI ст. до н.е. ці укріплення були об'єднані спільним валом Великого укріплення в єдине городище. Початок об'єднання можна віднести, очевидно, до кінця VIII — початку VII ст. до н.е., що, напевно, було пов'язано з політичним сою-

зом двох близьких за культурою племінних угруповань (етнічних спільностей). У зв'язку з подальшим розвитком торгівлі у V-IV ст. до н.е. було додатково збудоване особливе Куземінське укріплення для захисту причалу і складів на березі Ворскли. Від південно-східного рогу Великого укріплення Більського городища вали та рови спускалися з краю високого берегового плато униз до причалу на березі Ворскли.

На величезне городище і пов'язані з ним курганні могильники звернули увагу ще в XVI-XVIII ст.¹, але тривалий час наукові дослідження не здійснювалися, не було переконливих даних для з'ясування часу існування поселення. Перші археологічні розкопки почав у 1906 році відомий археолог В.О. Городцов². Роботи і досі тривають.

Різноманітні знахідки, виявлені під час розкопок, засвідчують, що городище виникло на зламі двох епох, коли відбувався перехід від бронзового до залізного віку. Освоєння заліза спричинило бурхливий розвиток продуктивних сил і, звичайно, викликало великі зміни в житті населення Східної Європи. У лісостепових племен спостерігається зростання рівня землеробства, ремесел і торгівлі. Остання виходила вже за межі племен. Контакти здійснювалися й під час далеких військових походів. Нерідко змінюються і напрямки культурно-економічних зв'язків, спостерігається пересування деяких племен або племінних угруповань, виникають нові етнічні об'єднання з власними політичними і економічними центрами. Одним із таких і було Більське городище. Воно закономірно виникло на перехресті річкових і сухоподільних шляхів різних напрямків. Лісові масиви, пересічена місцевість, численні заплавні озера і болота створювали природний захист, який значно зміцнила добре продумана система укріплень. Разом із добрим озброєнням мешканців вона забезпечувала надійний захист від ворогів. Ніхто не подолав цю міцну

систему оборони за весь час існування городища, хоч напади й були. Степові скотарі-кочівники постійно чинили грабіжницькі напади на населення лісостепу, але не змогли завоювати і підкорити його³. У ранньому залізному віці у лісостепу існувала і розвивалася своєрідна культура осідлих землеробів, культура складна і мінлива. Саме Більське городище було великим поселенням міського типу до IV-III ст. до н.е. Пізніше, у зв'язку зі зміною загальної політично-економічної ситуації в Європі, життя на городищі поступово згасає. Окремі ділянки були заселені й пізніше, у ранньосередньовічну добу: виявлено рештки ранньослов'янських поселень пеньківської та черняхівської культур. Але з цього періоду виявлено лише невеликі поселення сільського типу.

Під час археологічних досліджень нашарувань Більського городища, які належать до раннього залізного віку (VII-IV ст. до н.е.), виявлено багато решток житлових, господарських і культових споруд різних типів. Житла мали вигляд землянок, частіше — наземних споруд каркасної конструкції з обмазаними глиною стінами. Зустрічаються житла з дерева, які мають підпілля; були й зрубні будівлі. Знайдено багато ям для зберігання зерна, ям-льохів, клунь (стодоли для просушування збіжжя), кошар для молодняка худоби, майстерень та інших споруд.

Місцеве населення займалося переважно землеробством. Було розвинене скотарство, садівництво, мисливство, різні промисли і ремесла, зокрема металообробні. Важливе значення мала торгівля. Все це підтверджується величезним археологічним матеріалом.

Із знарядь землеробства, крім поширених кам'яних зернотерок, залізних серпів і кіс, на Більському городищі знайдено глиняні моделі ораля, ярма, а також великий палеоботанічний матеріал у вигляді обвуглених зерен та їх відбитків на глині. Основними зерновими культурами, вирощуваними у VII-III ст. до н.е., були півчата пшениця (полбадвозернянка), півчатий багаторядний ячмінь, просо. Вирощували також м'яку і тверду пшеницю, спельту, жито, овес, боби, горох, льон, коноплі. У садках росли яблуні, груші, черешні, терен. Фруктів збирали багато і тому будували особливі печі для їх сушіння. Землеробство, без-

перечно, було орним, з використанням знарядь у вигляді різноманітних ораля. Система землеробства могла бути перелоговою або двопільною. У деяких лісових місцевостях сільської округи, у містах із не дуже чисельним населенням могло ще зберігатися вирубне землеробство.

Важливо зазначити, що Більське городище було великим торговельним і ремісничим центром раннього залізного віку. В багатьох розкопках знайдено різноманітні сліди діяльності ремісників: знаряддя, сировина, напівфабрикати, готові вироби. Із місцевої руди типу бурого залізняка вже у VII-VI ст. до н.е. у невеликих ямних горнах добували кричне залізо, з якого виковували ножі, шила, сокири, списи, мечі, кинджали, вудила, псалії, долота, свердла, різці, шпильки та ін. Робили навіть скальпелі для хірургічних операцій. Металографічні дослідження свідчать, що місцеві ковалі вміли виготовляти високоякісні вироби, широко застосовуючи ковальське зварювання заліза і сталі. Деякі залізні вироби, наприклад, руків'я мечів і ножів, були прикрашені зображеннями птахів або тварин. Нові знахідки з Більського городища дали змогу уперше реконструювати малий сиродутний горн ямного типу, розповсюджений у ранньому залізному віці. Тут виявлено виразні його рештки, а також кузню того часу із горном і кам'яним кувадлом. Отримано докази високого рівня розвитку місцевого ремесла, яке було пов'язане з обробкою кольорових і благородних металів. Виявлено рештки бронзолivarних майстерень із печами для плавлення металу, різноманітну сировину, напівфабрикати, браковані вироби, різноманітні, іноді унікальні, знаряддя, наприклад, напилек із слідами обробки бронзи, штамп для виготовлення золотих платівок, які пришивали до одягу. Важливі знахідки — уламки ливарних форм, поміж яких є глиняна форма для відливання прикраси для щита у вигляді оленя. Напевно, місцевим виробом слід вважати також бронзовий казан з ручками у вигляді цапів. Вельми поширеними були в ранньому залізному віці на території Східної Європи бронзові наконечники для стріл. Лише в одному кургані Вітова могила поблизу Більського городища знайдено 174 наконечники. Слід зазначити, що високоякісні бронзові наконечники для стріл

вміли виготовляти далеко не всі бронзоліварники, а от якраз на Більському городищі було знайдено декілька найдосконаліших бронзових ливарних форм (кокілі)⁹.

Крім простого і лощеного кухонного і столового посуду, місцеві гончарі виготовляли з глини художні вироби. Виявлено багато антропоморфних, зооморфних, орнітоморфних та інших типів статуеток. Деякі з них вражають особливою виразністю і художністю в передачі образів. Так, знайдена на городищі статуетка бика, безсумнівно, була зроблена талановитим майстром, який кількома деталями зміг передати основні риси цієї тварини.

Велика кількість знайдених на городищі предметів імпорту, починаючи з західноєвропейського меча гальштатського типу до античних амфор, розмальованих лаком столових посудин, скляного намиста та інших виробів, свідчить, що городище було ще й важливим центром торгівлі, особливо жвавої у VI-V ст. до н.е. До VI ст. до н.е. належить, наприклад, глечик з грецького острова Самос. В одному з курганів могильника Скоробір біля Більського городища знайдено таріль другої половини VI ст. до н.е. із родосько-іонійського центру. Особливо багато амфор для вина. Вони привезені з різних центрів античного світу: Іонія, Аттика, Хіос, Лесбос, Фазос та інші. IV ст. до н.е. датовані дві бронзові давньогрецькі монети з Пантикапею (Боспорська держава). Ці випадково знайдені речі використовувалися як прикраси або сувеніри, бо монетарного обігу місцеві племена ще не мали. Як загальний еквівалент під час торгівлі могли уживатися різні товаро-гроші.

Дуже важливо наголосити, що населення Більського городища було неоднорідним. Мешканці Західного укріплення походили від племен, які жили на захід від Дніпра (Борисфена), де, як вважають сучасні дослідники¹¹, було праслов'янське за мовою ("скіфи-орачі" Геродота) та фракійське і, можливо, іллірійське населення¹². Рання культура мешканців Західного укріплення має багато спільного з культурою так званого жаботинського етапу в Дніпровському Правобережжі. У матеріальній культурі їхніх сусідів зі Східного укріплення простежуються спільні риси з культурою населення лісостепової частини басейнів Північного

Дінця, Псла, Сули, Середнього Дону і частково Ворскли. Точно визначити етнічну та мовну приналежність усього населення Дніпровського Лівобережжя поки що неможливо. Значна його частина, певно, належала до іраномовних племен (меланхлени, гелони та ще якісь, невідомі за назвою)¹³. Північніше між Дніпром і Середнім Доном, імовірно, жили будини, споріднені з балтами або угро-фіннами. Якась частина, певно, як і "скіфи-орачі" Геродота, належала за мовою до праслов'ян. До цієї групи, очевидно, слід приєднати й неврів, які переселились на землі будинів. Але ця етнолінгвістична картина ще вимагає уточнення. У зв'язку з цими питаннями дуже важливо підкреслити той цікавий факт, що включно до XIX ст. у мешканців сучасної Полтавщини збереглася легенда про Вія — зловісного бога смерті і замогильного світу індоіранських племен. Використана М.В. Гоголем легенда про Вія (Вайю) збереглася, очевидно, тому, що на цій території тривалий час взаємодіяло іраномовне і праслов'янське населення. До речі, в околицях Диканьки на Полтавщині виявлені рештки поселення¹⁴, яке існувало з ранньоскіфської доби (VII ст. до н.е.) до ранньослов'янського часу (пеньківська культура). Серед знахідок тут є і культові статуетки.

Зосередження великої кількості різноманітного люду, наявність розвиненого ремісництва і широкої торгівлі, великі розміри поселення — усе свідчить про те, що це було поселення міського типу, імовірно, центр союзу племен або нового етнічного утворення, центр, у якому політичне керівництво належало гелонам, чие ім'я дало назву місту.

Навіть за загальноєвропейськими масштабами це було надзвичайно велике поселення. Більське городище охоплює площу 4020,6 га. Більшого немає у всій Європі. Великі кельтські опідуми Кельхайм і Манхінг мають площу, що дорівнює відповідно 650 і 400 га. Головний центр едуїв (м. Бібрacte) мав територію близько 135 га. У межах українського лісостепу є великі городища: Немирівське (100 га), Мотронинське (200 га), Трахтемирівське (близько 500 га). Навіть при порівнянні з античними центрами, Більське городище велетенське. У Північно-

му Причорномор'ї давньогрецьке місто-держава Ольвія мала площу близько 50 га, а стародавній Херсонес — близько 38 га. Одне густозаселене Східне укріплення Більського городища має площу 65,2 га, яка майже дорівнює площі давньоримського міста Помпеї з населенням у період його розквіту 20-30 тис. жителів.

Найбільше в Європі поселення раннього залізного віку не могло не привертати уваги стародавніх письменників. Цікаво, що Геродот на території, яка простягається на північ від узбережжя Понта Евксінського, згадує лише одне місто Гелон у країні будинів. Взагалі він дуже мало розповідає про поселення, але Гелону приділяє особливу увагу (IV, 108)¹⁵. Скоріш за все, Геродот одержав відомості про це місто від якогось-небудь очевидця (можливо, купця)¹⁶, який сам побував у місті та на його околицях. Він конкретно доповів, що довжина стін міста з одного боку дорівнює 30 стадіям, але не вказує загальної протяжності всіх стін міста. Це можна пояснити деякими особливостями поселення (якщо припустити, що Більське городище є містом Гелон). Коли відомості про нього давав якийсь купець, що прибув до місцевого причалу біля Куземінського укріплення, то ці виміри він здійснив самостійно. Для цього достатньо було пройти уздовж стін міста рівною місцевістю від рогу Куземінського укріплення на захід до крутого повороту оборонної лінії на південь. Ця відстань якраз і дорівнює 30 іонійським стадіям. Далі на південь треба було просуватися по дуже пересіченій місцевості та долати численні глибокі яри і струмки. Через те інформатор і обмежився зазначенням довжини одного (північного) боку міста. Такого збігу не дає жодне інше городище в Європі. Археологічні матеріали Більського городища підтверджують також відомості Геродота про місто Гелон та його округу: свідчення про будови з дерева, культові споруди з жертovníками, про існування землеробства, зокрема садівництва, скотарства та полювання, навіть специфічної ловитви бобрів і видр. Геродот розповідає, що місцевість біля міста Гелона багата на ліси, що тут є озеро й болото. В місцевій заплаві Ворскли чимало озер та боліт (особливо у с. Журавному), і тепер тут водяться бобри. Кістки

бобрів є й серед остеологічного матеріалу городища, а їхнє зображення зустрічаємо навіть на глиняних культових статуетках.

Таким чином, чимало підстав вважати, що Більське городище — це місто Гелон Геродота. Багато сучасних археологів (Щербаківський, Артамонов, Греков, Рибаків, Мозолевський, Моруженко, Бойко та ін.) дотримуються такої думки. Деякі заперечення висловила В.Іллінська, але вони виявилися недостатньо переконливими. До давніших припущень, що були мало обгрунтовані, і неодноразово розглядалися в літературі¹⁷, повертатися немає сенсу.

Зупинимось лише на одній лінгвістичній версії, що її запропонував А.І.Соболевський¹⁸. Він припускав, що місто Гелон існувало на дніпровському Правобережжі десь в околицях сучасного Києва, а стародавня назва Гелон перетворилася на середньовічну назву р. Желань. Проте ця етимологічна спроба не є переконливою через те, що в місцевості на берегах річки Желані або поблизу нема ніяких решток величезного городища скіфського часу, які можливо було б порівняти із містом Гелоном, а назва Желань розповсюджена досить широко і відома, наприклад, також у басейні Прип'яті, на Сеймі, на Оці. Крім того, хибним уявляється й саме міркування про перетворення стародавньої назви міста на середньовічну назву річки (а не навпаки, як це буває).

Коли йдеться про топонімічні зіставлення, слід звернути увагу на те, що біля південної околиці Більського городища розташоване село Глинське (Глинськ), назва якого, як відзначив О.С.Стрижак¹⁹, певною мірою співзвучна з назвою Гелон. Можливо, це наслідок впливу стародавнього топоніму. До речі, біля Глинського знайдено рештки поселень скіфського часу (VI-V ст. до н.е.)²⁰. Якщо назва Глинське (Глинськ) справді виникла під впливом топоніму Гелон, то це може бути ще одним підтвердженням того, що Більське городище — стародавній Гелон.

1 Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987. - С. 7.

2 Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Труды XIV Арх. съезда. Т. III. - М., 1911. - С. 93-161.

3 Шрамко Б.А. Была ли Лесостепь завоевана скифами? // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. - Полтава, 1990. - С. 124-126.

4 Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія, 1980. - № 35. - С. 74-79.

5 Шрамко Б.А. Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи // Археологія. - 1972. - № 7. - С. 25-35.

6 Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности. - Харьков, 1994. - С. 43-45.

7 Шрамко Б.А. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии // Сов.археология, 1970. - № 2. - С. 217-221.

8 Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976. - С. 196, рис. 2, 1.

9 Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции в 1996 г. - К., 1997. - С. 11; Шрамко Б.А. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии // Евразийские древности. - М., 1999. - С. 11; С. 318-324.

10 Максименко Т.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. - 1999. - № 2. - С. 23-24.

11 Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. - К., 1961. - С. 239; Скорий С.О. Про скифський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Правобережжя // Археологія. - 1987. - № 60. - С. 36-37.

12 Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. - М., 1968. - С. 278; Березанская С.С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. на V Междунар. конгрессе славянской археологии. - М., 1985. - С. 14-15; Мелюкова А.И. Скифия и фра-

кийский мир. - М., 1979. - С. 72-88; Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II - первой пол. I тыс. до н.э. по материалам западно-украинской экспедиции // Гос. Эрмитаж. Итоги археологических экспедиций. - Л., 1989. - С. 19-32.

13 На карті замість "скіфи-землероби" вказано "скіфи-гауварга" відповідно до пояснення Абаєва. Див.: Абаєв В.И. Геродотовские Skythai - georgol // Вопросы языкознания. - 1981. - № 2. - С. 74-76.

14 Щербак А.Л. Пам'ятка археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. - 1998. - № 1-2. - С. 87-89.

15 Геродот. История в 9 книгах. Пер. Г.А. Стратановского. - Л., 1972.

16 Шрамко Б.А. О достоверности сведений Геродота о Гелонах // Полтавський археологічний збірник № 4. - Полтава, 1995. - С. 71-79.

17 Либеров П.Д. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных // МИА. - № 151. - 1969; Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. - Л., 1982; Медведев А.П. Проблема этнической принадлежности населения Среднего Дона в скифское время // Исторические записки. - Вып. 3. - Воронеж, 1998. - С.170-184.

18 Соболевский А.И. Русские местные названия и язык скифов и сарматов // Русский арх. вестник. - № 3-4. - 1910. - С. 188-189; Його ж. Русско-скифские этюды // ИОРЯС, т. XXVIII. - 1922. - С. 303.

19 Стрижак О.С. Етніонімія Геродотової Скіфії. - К., 1988. - С. 109-110.

20 Гейко А.В. Археологічні розкопки на селищі скифського часу біля с. Глинське у Поворсклі // АЛЛУ. - № 2. - 1999. - С. 24-26.

м. Харків